

પ્રકરણ - 4

• 4. સંદર્ભિત નવલકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ :

તુલના કરવી એ મનુષ્યની સહજ પ્રકૃતિ છે. મનુષ્યને જ્યારથી બુદ્ધિ (Reason) અને કલ્પના (Imagination) મળ્યાં ત્યારથી તેણે વ્યવહાર અને રસલક્ષી ભૂમિકાએ તુલનાવૃત્તિનો સહજ રીતે ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું. પોતાની આ તુલનાવૃત્તિ દ્વારા જ તે જ્ઞાન માહિતીનું આદાન-પ્રદાન અને રસનો ઉપભોગ કરતો આવ્યો છે. આપણે સામાન્ય વ્યવહાર દરમિયાન પણ તુલના કરતા હોઈએ છીએ. આમ સમગ્ર રીતે જોઈએ તો કોઈ પણ તર્ક કે કલ્પના તુલના વગર અસંભવ છે. હવે જ્યારે સાહિત્યની વાત આવે ત્યારે એમાં પણ આપણે તુલના કરી ઘણુંબધું સમજી શકીએ છીએ. સાહિત્યકારો, તેમની વિચારસૃષ્ટિ, સમયગાળા, પ્રશ્નો, પરિવેશ સંદર્ભે તુલના કરવાથી ચિત્ર વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રકરણમાં પસંદ કરેલી ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી અને અંગ્રેજી એમ ભારતીય ભાષાઓની નવલકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

શૈક્ષણિક પરિવેશ ધરાવતી નવલકથામાં વિદ્યાર્થી-કેન્દ્રી નવલકથા, અધ્યાપક-કેન્દ્રી નવલકથા, શૈક્ષણિક સંસ્થા કેન્દ્રમાં હોય તેવી નવલકથા, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના બાહ્ય વાતાવરણને દર્શાવતી નવલકથા, મધ્યમ - દલિતવર્ગના વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો દર્શાવતી નવલકથાની તુલના અહીં કરવામાં આવી છે જે ઉપરોક્ત દર્શાવેલા મુદ્દા અને તેમાં આવેલા કેટલાક પેટામુદ્દાઓને વિગતે સમજીએ:

વિદ્યાર્થી-કેન્દ્રી નવલકથામાં રઘુવીર ચૌધરીની ‘એકલવ્ય’, જયંત ગાડીતની ‘કર્ણ’, ભાલચંદ્ર નેમાડેની ‘કોશેટો’ નવલકથા છે. અહીં ત્રણેય નવલકથામાં

વિદ્યાર્થીજીવન અને અંગત જીવન સાથે ચાલે છે. એમ પણ કહી શકાય કે અંગત જીવનની અસર વિદ્યાર્થી જીવન પર પડેલી જોવા મળે છે. આમ અહીં વ્યક્તિગત પ્રશ્નો અને શૈક્ષણિક સંસ્થામાં જોવા મળતા રાજકારણ, હોસ્ટેલજીવનની સમસ્યા વચ્ચે, પીસાતા વિદ્યાર્થી કેન્દ્રમાં છે. જ્યારે ચેતન ભગતની ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’, સમરેશ બાબુની ‘વસમીવેળા’ અને ગિરિરાજ કિશોરની ‘પરિશિષ્ટ’ જેવી નવલકથા સજાગ વિદ્યાર્થીને રજૂ કરે છે, જે શૈક્ષણિક પદ્ધતિ, કંમ્પસ પોલિટિક્સ, આત્મહત્યા, રેગિંગ જેવા વિષયો પર પ્રશ્ન ઉઠાવે છે, તે ક્યારેક તટસ્થ દૃષ્ટિકોણથી દરેક શૈક્ષણિક ઘટનાઓનું અવલોકન કરે છે અને એ રીતે વિદ્યાર્થીની આગવી ભૂમિકા નિભાવે છે. પ્રથમ આપણે જયંત ગાડીતની ‘કર્ણ’ અને ભાલચંદ્ર નેમાડેની ‘કોશેટો’ નવલકથાને જોઈએ તો બન્નેમાં અંગતજીવનથી પીડાતા વિદ્યાર્થી સામે તરી આવે છે. જેમના જીવનમાં અનેક સળગતા પ્રશ્નો હોય છે. છતાં શૈક્ષણિક સંસ્થામાં કંઈક કરી છૂટવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. ‘કર્ણ’ નવલકથાનો નાયક ‘હર્ષદ બારોટ’ અને ‘કોશેટો’નો ‘પાંડુરંગ’ વિશેષ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. હર્ષદને નાનપણથી માનો પ્રેમ મળ્યો નથી. જેને મા સમજતો તે હકીકતે તેની માસી છે. મા સાથે કોઈપણ બાળક લાગણીથી જોડાયેલું હોય છે. હર્ષદ બારોટ માની ખોજમાં લાગી જાય છે તો બીજી તરફ મિત્રોના કારણે રાજકારણમાં ઝંપલાવે છે. હડતાલના પ્રશ્નો હોય કે હોસ્ટેલના પ્રશ્નો હર્ષદ બુદ્ધિમતાથી દરેકનો ઉકેલ લાવે છે. પરંતુ અંતે તેને બધું ગુમાવવું પડે છે, જ્યારે ‘કોશેટો’નો પાંડુરંગ પિતાના હાવી વ્યક્તિત્વથી પીડાય છે. તે પણ હોસ્ટેલના પ્રશ્નો, ઇતરપ્રવૃત્તિથી આગળ આવવા મથે છે, પરંતુ અંતે નિષ્ફળતા સાંપડે છે.

આમ, બન્ને પાત્રમાં એક આગવી વિશેષતા એ છે કે તેમની સામે જે જે પરિસ્થિતિ આવે છે તેનો સામનો તે કરે છે, સંઘર્ષ કરે છે. એ અલગ વાત છે કે અંતે બન્ને કથાના નાયકો પોતાના ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા જાય છે. ‘હર્ષદ’ મિત્ર ગુમાવીને

તો ‘પાંડુરંગ’ સંસ્થાને છોડી નીકળી પડે છે, કારણ હવે બન્ને પાત્રની અવસ્થા એક હદને વટાવી ચૂકી છે. હવે તે એવા વાતાવરણમાં રહેવા માંગે છે જે જગ્યા સ્પર્ધા કે રાજકારણથી પર હોય. ‘કોશેટો’માં પાંડુરંગના અંગત જીવનને તેમજ તેના અનુભવોને વધારે સ્થાન ભાલચંદ્ર નેમાડે આપે છે. જ્યારે જયંત ગાડીત ‘કર્ણ’માં વિષયવસ્તુ સીમિત સ્વરૂપે નિરૂપે છે. રઘુવીર ચૌધરી ‘એકલવ્ય’ નવલકથામાં પણ વિદ્યાર્થીના બાળપણથી યુવાની સુધીની યાત્રા કરાવે છે. અહીં વિદ્યાર્થીનું અંગત જીવન જ એનું શિક્ષણ બની ગયું છે. અંગત જીવનના અનુભવ જ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ટકી રહેવા ખપમાં લાગી રહ્યા છે. નવલકથાનું પાત્ર ‘એકલવ્ય’ જંગલમાં રહીને થોડો મોટો થાય છે. ‘મને ભણાવ્યો પરિસ્થિતિએ’ – એમ સંવાદ બોલતા એકલવ્યના વ્યક્તિત્વનો પરિચય મળે છે. આ વિદ્યાર્થીનું અંગત જીવન વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. જે શેઠ એને શહેરમાં ભણાવવાની લાલચે લાવ્યા તેમની સામે જ આગળ જઈને એકલવ્યને સંઘર્ષ કરવો પડે છે. પરંતુ અમુક હદ સુધીનો જ સંઘર્ષ કરી એકલવ્ય જંગલમાં પાછો ફરે છે. કારણ જંગલમાં તે પૂર્ણતાને પામી શકે છે. શહેરીજીવનમાં તે શક્ય નથી. આમ કર્ણનો ‘હર્ષદ બારોટ’ વિદ્યાર્થી હોય, પોતાને અનુકૂળ હોય એવા વાતાવરણમાં રહેવા ગમે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે, એ રીતે પાત્રની આગવી વિશેષતા છતી થાય છે.

આત્મહત્યા, શિક્ષણ પદ્ધતિ, રેગિંગ જેવા વિષયોની સામે જે વિદ્યાર્થી પ્રશ્ન કરે છે તેવી નવલકથામાં ચેતન ભગતની ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’, સમરેશ બાબુની ‘વસમીવેળા’ અને ગિરિરાજ કિશોરની ‘પરિશિષ્ટ’ છે. જેમાં વિદ્યાર્થી ક્યારેક રેગિંગનો ભોગ બને છે. તો ક્યારેક રાજકારણનો અને પરિણામ પણ ગંભીર આવે છે. વિદ્યાર્થી આત્મહત્યા કરે છે. ‘વસમીવેળા’ અને ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’માં રેગિંગના મુદ્દાને પ્રારંભમાં જ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ‘વસમીવેળા’નો ‘અનિમેષ’ અને ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’ના ત્રણ પાત્ર ‘રાયાન, હરિ અને આલોક’ રેગિંગનો

ભોગ બને છે. પરંતુ રાયાન રેગિંગ કરનારાઓની મજાક બનાવીને શિકાર થતો બચી જાય છે. આમ, હાલમાં પણ રેગિંગને લઈને ઘણા વિદ્યાર્થી આત્મહત્યા કરવાનું પગલું ભરે છે. આ દૂષણને શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાથી નાબૂદ કરવું જરૂરી છે.

આ ત્રણેય નવલકથાઓમાં વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસકાળ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીજીવનવૃત્તાંત જેને કહી શકાય તે દર્શાવ્યો છે. વિદ્યાર્થી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાંથી માંડી શૈક્ષણિક સંસ્થામાંથી નીકળે છે ત્યાં સુધી તેની સાથે જે ઘટના, બનાવ બને છે તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર આ ત્રણેય નવલકથામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’ અને ‘વસમીવેળા’માં એક સમાન ઘટના બને છે તે વિદ્યાર્થીની આત્મહત્યાની ઘટના છે. વિદ્યાર્થીની જે ઉંમર હોય છે તે ઉંમરમાં તે જે પ્રકારના પ્રશ્નોનો સામનો કરે છે તે અસહ્ય થઈ પડે છે. જેમ કે ‘પરિશિષ્ટ’માં અનુકૂળ જેવા વિદ્યાર્થી દલિત વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો અને અન્ય વિદ્યાર્થી સાથેની તુલનામાં સંઘર્ષોનો સામનો કરે છે તે ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’માં વિદ્યાર્થીને અભ્યાસક્રમ કરે છે તે ફાઈવ અને ક્રિયાત્મકતાની વચ્ચે નમતું જોખવું પડે છે અને સંઘર્ષ કરુણ પરિણામ નિપજાવે છે. ‘વસમીવેળા’માં પણ વિદ્યાર્થી સંસ્થામાં પ્રવેશ કરી રાજકારણમાં જોડાયા છે, તેનું ભાન જ નથી રહેતું. આમ ત્રણેય નવલકથા એક જ પ્રશ્ન કરે છે કે વિદ્યાર્થી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં આવીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવી કેમ નથી શકતો ? આ સંસ્થાઓ વિદ્યાર્થીના નવા પ્રશ્નોને જ જન્મ આપે છે, જેમાંથી નીકળવું વિદ્યાર્થીની કસોટી બની રહે છે. જેમ કે, ક્યારેક રેગિંગ, ક્યારેક રાજકારણ, ક્યારેક અભ્યાસક્રમનું ભારણ, ક્યારેક જ્ઞાતિવાદ વગેરે આવી બધી સમસ્યાઓ જ અભ્યાસકાળ દરમિયાન રહે છે. વળી તેમાં શિક્ષણનું સ્થાન રહેતું જ નથી !

આ ત્રણેય નવલકથામાં શૈક્ષણિક પરિવેશને સંબંધિત એક અગત્યનો મુદ્દો તુલના કરતી વખતે ધ્યાન ખેંચે છે તે છે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ, વિદ્યાર્થીમાં જ્યારે

કોઈક પ્રકારનું ટેલેન્ટ હશે ત્યારે જ તેને આવા પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો આવશે. જ્યારે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીમાં આગવી પ્રતિભા અને ગુણો હશે ત્યારે જ તેનો સંઘર્ષ શરૂ થાય છે. ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’ નવલકથાનો નાયક ‘રાયાન’ જે શિક્ષણને ચાર દિવાલની બહાર પણ જોઈ શકે છે, તેના અલગ વિચારો શિક્ષકો અને અન્ય વિદ્યાર્થીને ખૂંચે છે. આથી તેનો સંઘર્ષ શરૂ થાય છે અથવા આવા અનેક પ્રશ્નોથી તેને સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. ‘પરિશિષ્ટ’માં અનુકૂળ જે ગરીબ વિદ્યાર્થી છે અને અન્ય વિદ્યાર્થીની તુલનામાં અંગ્રેજી ભાષામાં નબળો છે, કારણ કૌટુંબિક વાતાવરણ જ જૂઠું મળ્યું છે. આથી સંઘર્ષ કરે છે, પણ વિભિન્ન પરિસ્થિતિમાં તટસ્થ બની ઝઝૂમે છે એ જ રીતે ‘વસમીવેળા’માં અનિમેષમાં પોતાનામાં એવા ગુણ છે જેના લીધે તે ફોકસમાં આવી જાય છે. સુપરિટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં છોકરી રાતના સમયે હોય છે તે પરિસ્થિતિને સંભાળવા જાય છે અને તે ષડયંત્રમાં ફસાતો જાય છે, આમ પ્રશ્નો કે સંઘર્ષનો સામનો કરવા માટે ક્યારેક પ્રતિભા તો ક્યારેક પરિસ્થિતિ જવાબદાર હોય છે. વળી જેને આ ઉંમરમાં જ વિદ્યાર્થીની જે ઉંમર હોય છે તે વયમાં જો અનેક પ્રશ્નોનો સામનો કર્યો હોય છે તો તેને તે આગળના જીવનમાં પણ મદદરૂપ થતા હોય છે. વળી આ સમયગાળામાં જે શીખવા મળે છે તે કોઈ યુનિવર્સિટી, સંસ્થા કે કોઈ પુસ્તક શીખવી શકતું નથી. આમ એક રીતે જોઈએ તો વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે એમ કહી શકાય અને એના આધારે નવલકથામાં હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ આપણે જોઈએ છે.

‘આત્મહત્યા’ – વિદ્યાર્થી શૈક્ષણિક કાળમાં સંઘર્ષનો સામનો ન કરી શકતા આ પગલું ભરે છે. સરકારે આત્મહત્યાને ગુનો તો કહ્યો છે. પરંતુ આપણે હવે એ બાબતે જાગૃત થવાનું છે કે વિદ્યાર્થી આત્મહત્યા કરે છે તો કેમ ? તેની પાછળ કયા કારણો હોય છે ? તે જાણીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો આ પ્રશ્ન પણ નિરુત્તર રહેશે નહીં. ‘પરિશિષ્ટ’માં ગિરિરાજ કિશોર દર્શાવે છે કે વિદ્યાર્થી ગરીબીના

પ્રશ્નથી તો અન્ય વિદ્યાર્થીઓની હેરાનગતિથી, ક્યારેક પરિણામથી વ્યથિત બની આત્મહત્યા કરે છે. ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’માં પણ આત્મહત્યાનું કારણ શિક્ષણનો બોજ છે. વળી જે છોકરામાં સંશોધન કરવાની ક્ષમતા અને ઘગશ છે તે પણ આત્મહત્યા કરે છે કારણ તેના કાર્યમાં અભ્યાસક્રમ બાધારૂપ બને છે. આમ જ્યાં સુધી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ઉદ્ભવતા નાનામાં નાના પ્રશ્નોનો ઉકેલ નહિ લાવીએ ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓના આવા ગંભીર પ્રતિભાવ આપણે જોવા પડશે. શિક્ષક હોય, સહાધ્યાયી હોય કે માતા-પિતા કે અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થા સાથે જોડાયેલ કોઈ પણ વ્યક્તિ જ્યાં સુધી નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરશે નહિ ત્યાં સુધી શૈક્ષણિક સંસ્થાનું સ્તર ઊંચુ આવી શકે નહીં.

વળી આ ત્રણેય નવલકથા એ શીખવે છે કે વિદ્યાર્થીએ લીધેલું કોઈ પણ પગલું માત્ર તેના વ્યક્તિગત કારણોસર હોતું નથી. તેની પાછળ સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક કે શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર હોય છે. આથી દરેક વ્યક્તિ જ્યાં સુધી પોતાની યોગ્ય ભૂમિકા નહિ ભજવે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીના અનેક પ્રશ્નોનું નિવારણ લાવવું સહેલું નથી. આથી અભ્યાસક્રમની અસર વિદ્યાર્થીઓ પર કેવી થઈ રહી છે, એ વિશે સત્તાધીશોએ સમયાંતરે વિચારવું રહ્યું. વળી આપણી વિચારસરણીમાં પણ કેટલાક અંશે જે પરિવર્તન આવે તો અધરામાં અધરા શૈક્ષણિક સંસ્થાના પ્રશ્નોને પણ ઉકેલી શકાય છે. ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’નો ‘રાયાન’, ‘વસમીવેળા’નો ‘અનિમેષ’ અને ‘પરિશિષ્ટ’નો અનુકૂળ પણ સંઘર્ષનો સામનો કરી સૂઝબૂઝ કેળવી જીવનમાં આગળ વધે છે. વળી જીવનનું બીજું નામ જ આગળ વધવું છે એ રીતે આ ત્રણેય નવલકથા અન્ય નવલકથાથી અલગ પડે છે.

અધ્યાપક – શિક્ષક કેન્દ્રમાં છે એવી નવલકથાઓ પ્રમાણમાં વધારે છે. જયંત ગાડીતની ‘આવૃત્ત’, દિલીપ રાણપુરાની ‘સૂકી ઘરતી સૂકા હોઠ’, હરેશ

ઘોળકિયાની ‘અંગદનો પગ’, વ્યંકટશ માડગૂળકરની ‘બનગરવાડી’ નવલકથામાં શિક્ષકની આગવી ભૂમિકા જોવા મળે છે. દરેક શિક્ષકના પ્રશ્નો જુદાં જુદાં છે. પ્રતિભાવની શૈલી પણ અલગ છે પરંતુ સજાગ શિક્ષક કેવો હોય તેમજ સૂઝબૂઝ કેળવી કઈ પરિસ્થિતિમાં કેવો નિર્ણય લેવો તે દર્શાવતા આ શિક્ષકો પાત્રને વિશેષતા બક્ષે છે. ‘આવૃત્ત’ નવલકથાનું પાત્ર ‘આવૃત્ત’, ‘સૂકી ધરતી સૂકા હોઠ’નો ‘જયંત ઠાકર’ અને બનગરવાડીનો ‘રાજારામ’, ‘અંગદના પગ’નો ‘જ્યોતીન્દ્ર શાહ’ એવા શિક્ષક છે જેમને શિક્ષણ વ્યવસ્થાની ગુણવત્તા વધારવામાં રસ છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ અલગ જ છે. ‘આવૃત્ત’ને નોટ્સ લખાવવાની પદ્ધતિ, શિક્ષકોની પરંપરાગત અધ્યાપનશૈલી તેમજ દેખાડો કરવાની વૃત્તિથી સખત અણગમો છે. આથી અન્ય શિક્ષકોથી વેગળો બની જાય એ તો સ્વાભાવિક જ છે, એવી જ રીતે ‘જ્યોતીન્દ્ર શાહ’ની કાર્યક્ષમતા, સૂઝબૂઝ ‘કિરણ દવે’ જેવા અન્ય શિક્ષકોને ખૂંચે છે અને જ્યોતીન્દ્રને પછાડવા ગમે તેવા કાવાદાવા રચાય છે. ‘જયંત ઠાકર’ અને ‘રાજારામ’ શિક્ષકની પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે જે જગ્યા પર નિમણૂક થાય છે ત્યાં કોઈ શાળા જેવું જ નથી અથવા જો શાળા યોગ્ય જગ્યાએ બનાવે તો કોઈ ભણવા જ તૈયાર નથી. આમ ચારેય નવલકથાના ચારેય શિક્ષકો સામે મોટા પડકાર છે, ‘બનગરવાડી’નો રાજારામ શિક્ષણનો તો પ્રારંભ કરે જ છે, સાથે સાથે ગામના લોકોના સામાજિક કામ કરી શિક્ષકની ભૂમિકાને અગત્યની બનાવે છે. જ્યારે ‘આવૃત્ત’ નવલકથાનો નાયક ‘આવૃત્ત’ અને ‘અંગદનો પગ’ નવલકથાનો ‘જ્યોતીન્દ્ર શાહ’ દરેક પરિસ્થિતિમાં ઝઝૂમે છે. પરંતુ જ્યારે આવૃત્તને રાજીનામું પકડાવામાં આવે છે અને ‘જ્યોતીન્દ્ર શાહ’ પોતે સંસ્થાથી દૂર થવાનો નિર્ણય લે છે ત્યારે આ પાત્ર પોતાના આગવા વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવે છે. અહીં સમજાય છે કે કોઈ પણ હોદ્દા કે જગ્યાને છોડી દેવી એ કોઈ હારને નથી સૂચવતું. વ્યક્તિનો આ નિર્ણય તે વ્યક્તિમાં રહેલી ત્રુટીઓને, ખામીઓને નથી દર્શાવતું પરંતુ તેનામાં

રહેલી ક્ષમતાઓને દર્શાવે છે. બન્ને શિક્ષકો (જ્યોતીન્દ્ર શાહ, આવૃત્ત) જો ચાહે તો અન્ય શિક્ષકોના કાવતરા બહાર પાડી શકે પરંતુ તેમને એમાં રસ નથી. વળી શરૂઆતથી જ નમતું જોખીને આ શિક્ષકો સંસ્થાથી દૂર નથી ગયા, પરંતુ બને એટલા પોતાના વિચાર મૂકવા પ્રયત્ન પણ કર્યા છે. પરંતુ સડો સિસ્ટમમાં માથાથી પગ સુધી હોય તો તેવી વ્યવસ્થાથી દૂર રહેવામાં જ સમજદારી સમજે છે. ‘સૂકી ધરતી સૂકા હોઠ’નો ‘જયંત ઠાકર’ બદલી કરાવવા અથાગ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ વર્ષો પછી બદલી થાય છે તો તેનો અસ્વીકાર કરે છે અને એ રીતે દરેક નવલકથાના નાયક પોતાના વિચારો સાથે જ જીવન જીવે છે, વિપરીત પરિસ્થિતિમાં પણ તેમનો આગવો અભિગમ શિક્ષકોએ લીધેલા નિર્ણયમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

આ નવલકથાના શિક્ષકો એક આગવો વિચાર પ્રદાન કરે છે કે દરેક સમયે બધું મેળવવું જ જરૂરી નથી હોતું, ક્યારેક ત્યાગ કરીએ તો પણ સંતોષની અનુભૂતી થાય છે, જે ક્યારેક મેળવી લીધા પછી પણ થતી નથી. આમ ચારેય નવલકથાના પાત્રના અભિગમમાં રહેલું સામ્ય તે નવલકથાઓની તુલના કરવા માટે પ્રેરે છે એમ કહી શકાય.

આમ, શિક્ષકકેન્દ્રી નવલકથાની વિશેષતા એ છે કે આ શિક્ષક જે શૈક્ષણિક વાતાવરણમાં ખોટું થાય છે તેને સાંખી નથી લેતા. વળી સંઘર્ષ વધુ થવાથી કોઈની સાથે ખોટું પણ નથી કરી શકતા. ત્યાંથી જતા રહેવામાં જ યોગ્ય સમજે છે. આ મૌન ઘણુબધું કહી જાય છે. વળી આ શિક્ષકોને નવલકથાકાર ભગવા વસ્ત્રો પહેરીને અલગ જીવન જીવતા નથી બતાવતા પરંતુ એ જ સમાજમાં જીવે છે, જ્યાં તેમના આ ત્યાગ કરવાના નિર્ણયને લઈને અનેક પ્રશ્નો ઉઠશે તો પણ તે શિક્ષક તેમની આગવી ઓળખ બનાવવા સક્ષમ છે.

દલિત વિદ્યાર્થીનાં પ્રશ્નો, ગરીબ વર્ગના વિદ્યાર્થીનાં પ્રશ્નો મોહનદાસ નૈમિષરાયની ‘મુક્તિપર્વ’ અને ‘પરિશિષ્ટ’ (ગિરિરાજ કિશોરની) નવલકથામાં જોવા મળે છે. ‘મુક્તિપર્વ’માં નાનકડો સુમિત સમાજની કડવી વાસ્તવિકતા ટૂંક સમયમાં જ સમજી જાય છે. જુઓ:

“સુનિતને જબ સે સ્કૂલ જાના શુરુ કીયા ઉસકે ભીતર પ્રૌઢતા ઉઘાલ મારને લગી થી. સમાજ કે યથાર્થ ઔર કિતાબોં કે પન્નો પર છપે ચિત્રો મેં વિરોધાભાસ થા ! જો ઉસને બહુત જલ્દ જાન લીયા થા. ઉસકી આંખે કભી કિતાબ પર હોતી તો કભી સમાજ પર.”

‘મુક્તિપર્વ’નો ‘સુનિત’ વિદ્યાર્થી દલિત હોવાને કારણે અન્ય વિદ્યાર્થી દ્વારા મજાકનો પણ ભોગ બને છે, ક્યારેક શિક્ષકો દ્વારા પણ તરછોડાયેલો સુનિત શાંતચિત્તે પરિસ્થિતિનો સામનો કરે છે અને શિક્ષક બનીને દલિત વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો ઉકેલવા સક્ષમ બને છે એ રીતે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવાનું એક સબળ / સક્ષમ હથિયાર સાબિત થાય છે. ‘પરિશિષ્ટ’નો ‘અનુકૂલ’ પણ અન્ય વિદ્યાર્થી દ્વારા અંગ્રેજી ભાષાને લઈને તો ક્યારેક ગરીબીને લઈને મજાકનું કારણ બને છે, પરંતુ તટસ્થભાવે પડકારને ઝીલીને શૈક્ષણિક સંસ્થાના કાર્યકાળને પૂરો કરે છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થા જ આખી નવલકથાના કેન્દ્રમાં હોય તેવી નવલકથામાં ‘વિદ્યુત જોષી’ની ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’, શ્રીલાલ શુક્લની ‘રાગ દરબારી’ તેમજ ખોડભાઈ પટેલની ‘કાપલી પગો’ નવલકથા છે. જેમાં શૈક્ષણિક પરિવેશ સઘનરૂપે નિરૂપાયો છે. શીર્ષક જ નવલકથાના વિષયવસ્તુને ઉજાગર કરે છે. ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’ નવલકથામાં વિદ્યુત જોષી જિતપુરની પ્રજા જે શાસન હેઠળ જીવે છે તેની લોકશાહી દર્શાવી છે, તો ‘રાગ દરબારી’માં

શિવપાલગંજ ગામમાં જ્યાં દરબારીઓનો જ રાગ ચાલે છે એ ચિત્રને સ્પષ્ટ કર્યું છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સત્તાધીશોનું જાણે એક હથિયાર છે, તેને જ્યારે જ્યાં વાપરવું હોય ત્યાં એ હથિયાર વાપરે છે, પૈસા કમાવવા, પોતાની સત્તા દર્શાવવા, મોભા માટે તો ક્યારેક રાજકારણ સ્વરૂપે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો ભોગ લેવાય છે. જિતપુરમાં અનિલ બરછાઈ અને સતુભા પોતાના અંગત હેતુને સિદ્ધ કરવા શૈક્ષણિક સંસ્થા ખોલી છે, એવી જ રીતે શિવપાલગંજ ગામમાં વૈદ્ય કોલેજ ખોલી પોતાના હેતુઓને જ સિદ્ધ કરે છે. બન્ને નવલકથામાં રાજકારણ દર્શાવ્યું છે. પડદા પાછળનું ચિત્ર ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’ નવલકથામાં વિશેષ ઊભરી આવે છે. અહીં સંસ્થા ખુલે છે ત્યારે તેમાં કેવી રીતે શિક્ષકોની ભરતી થાય છે ? મકાનનું બાંધકામ, શૈક્ષણિક પદ્ધતિ, દરેક તબક્કે રાજકારણની ભૂમિકા દર્શાવવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે. ‘રાગ દરબારી’માં ગામડાનું વર્ણન, કોર્ટ-કચેરીના સંવાદો અને વૈદ્યનું વ્યક્તિત્વ આલેખાયું છે. જેમાંથી આપણને તાગ મળે છે કે ગામડામાં કોનું ચાલે છે. વૈદ્યજી કોલેજમાં કેવું વાતાવરણ ઇચ્છે છે. તેમજ કોર્ટ-કચેરીઓમાં પણ કેવી ઓળખાણ કામ લાગે છે વગેરે. બન્ને નવલકથામાં હકારાત્મક સૂર પણ છે. ગમે તેવા વાતાવરણ – પરિસ્થિતિમાં પણ અલગ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પાત્રો ઊભરી આવ્યા છે. ‘રાગ દરબારી’ નવલકથામાં ખન્ના અને માલવીય અને ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’ નવલકથામાં નવરચના સમીતિના સભ્યો શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ચાલતા અનૈતિક કાર્યોનો વિરોધ કરી સંઘર્ષ કરતા દર્શાવ્યા છે. વળી, સંઘર્ષ બન્ને નવલકથાના પાત્રો માટે અસહ્ય બને છે. ‘રાગ દરબારી’ નવલકથામાં અન્યાય સામે સંઘર્ષ કરનારનો પરાજય દર્શાવ્યો છે કારણ કે ખન્ના અને માલવીયને રાજીનામું આપવું પડે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિનો વિરોધ દર્શાવીને એક રીતે આ શિક્ષક વિજયી બન્યા છે તો વિદ્યુત જોષીની નવલકથામાં નવરચના સમીતિના સભ્યો શૈક્ષણિક સંસ્થાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવામાં સફળ નીવડે છે.

આમ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અનેક ગેરરીતિઓ પણ ચાલે છે, તેના ભાગરૂપે ‘કાપલી પગો’ નવલકથા છે. આવી ગેરરીતિઓ ઉપરની નવલકથાઓ જોઈ એ પ્રમાણે ક્યારેક સત્તાના જોરે ચાલતી હોય છે તો ક્યારેક વિદ્યાર્થીઓને પૂરું પાડવામાં આવતું શૈક્ષણિક વાતાવરણ તેની માટે જવાબદાર હોય છે. હાસ્ય નવલકથા હોવા છતાં ખોડભાઈ પટેલ ‘કાપલી પગો’ નવલકથામાં વિદ્યાર્થીની પરિસ્થિતિ, વાલીઓની મૂંઝવણ, શૈક્ષણિક સંસ્થામાં કાર્યરત સભ્યો, સત્તાધીશોના વ્યક્તિત્વ વગેરે દર્શાવવામાં સફળ રહ્યા છે.

આમ ત્રણેય નવલકથામાં શૈક્ષણિક સંસ્થાના અનેક પ્રશ્નોને વાચક સમક્ષ સહજ રીતે રજૂ થયા છે અને મહદઅંશે લેખકે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને વિશેષ વ્યક્તિત્વના ઉદાહરણ પણ પૂરાં પાડ્યાં છે.

કનૈયાલાલ મુનશીની ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ અને ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘વલય’ સમયગાળાની દૃષ્ટિએ અલગ અલગ છે પરંતુ યુવાપાત્રોના વિચારો, લાગણીઓ બન્ને નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે. ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ અને ‘વલય’ બન્ને નવલકથાનો વિષય શૈક્ષણિક નથી, પરંતુ ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ રાજકીય નવલકથા અને ‘વલય’ને સર્જકના શબ્દમાં કહીએ તો દર્દ-વિષાદનું વલય બની રહે છે. પરંતુ આ નવલકથામાં શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ જોવા મળે છે. જેને બન્ને નવલકથાકાર જુદી જુદી રીતે રજૂ કરે છે. સૌપ્રથમ ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ નવલકથા જોઈએ તો સમજાય છે સુદર્શન એક એવા યુવાનેતાની વાર્તા છે જે દેશને આઝાદ કરવા માતૃભૂમિ માટે મરી જવા તૈયાર છે, જે સંસ્કાર તેનામાં નાનપણથી જ જોવા મળે છે. પરંતુ તેનું ભાન કોલેજમાં આવ્યા પછી થાય છે. મીકલેટનો ‘ફ્રેન્ચ વિપ્લવ’ ને બૈકોક્ટનો ‘યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો ઇતિહાસ’ ગીઝોનું ‘ઈંગ્લિશ વિપ્લવ’ વગેરે પુસ્તકોના સંપર્કમાં આવ્યા પછી સુદર્શન આ દિશા તરફ આગળ વધે છે. આમ, આઝાદી પૂર્વેના યુવાનોના વિચારો હોવાથી નવલકથાનું નામ પણ ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ રાખ્યું છે, જે સ્વપ્ન જુએ છે. સજાગ

વિદ્યાર્થી સુદર્શન અને અન્ય મિત્રો અધ્યાપકના સંપર્કમાં આવે છે અને તેનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે. લેખક રાજકારણના કાવાદાવાનો અહીં વધુ ખપમાં લે છે. યુવાઓ કંઈક કરવાની ઘેલછામાં ક્યારેક એવું પગલું ભરી દે છે જે તેમને ભવિષ્યમાં મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. વળી સમયાંતરે દરેક યુવાઓની પરિસ્થિતિ અને વિચારણા પણ બદલાતા રહે છે. સુદર્શન સાથે પણ કંઈક આવું બને છે. માતૃભૂમિને બચાવવા તેના મિત્રો સમયાંતરે સાથ નથી આપી શકતા અને પોતાના જીવનમાં પરોવાય છે. પરંતુ સુદર્શન એક એવો વિદ્યાર્થી છે જે અંત સુધી પોતાની વિકટ પરિસ્થિતિ સામે ઝઝૂમે છે. અધ્યાપકની છબી, મિત્રોની સંગત, યુવાનોના સ્વપ્ન વગેરે જેવા શૈક્ષણિક મુદ્દાઓનો શૈક્ષણિક પરિવેશમાં સમાવેશ થાય છે. બાકી નવલકથાનો મોટો ભાગ સ્વતંત્રતા પહેલાના યુવકોના વિચાર, સ્વપ્નનું આલેખન કરે છે. લેખક નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, “વ્યવસ્થાપ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્યવાદી અને વિકલ્પ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્રભક્ત બંનેની માનવતા જેટલી કલાની દ્રષ્ટિએ આકર્ષક છે તેટલી જ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી છે.”

ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘વલય’માં યુવાહૈયાના સંબંધોની આંટીઘૂંટી છે. પાત્રો કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હોવાથી શૈક્ષણિક પરિવેશ રજૂ થયો છે. હોસ્ટેલજીવન, યુવાઓના કાવતરા, મિત્રોની સંગત વગેરે જેવા કેટલાક શૈક્ષણિક મુદ્દા છૂટાંછવાયા છે. પરંતુ મોટાભાગે નવલકથામાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિ અને લાગણી બન્નેનું વર્ણન એક સાથે કરે છે. આમ વ્યક્તિગત છબી ઉપસાવવાનો અહીં પ્રયાસ છે. પરંતુ યુવાઓ દ્વારા થતી છેડતી જે દૂષણ સમાન છે તેની પણ લેખકે નોંધ લીધી છે. બાકી અહીં મોટાભાગનું આલેખન સંબંધોનું વર્તુળ રચી જાય છે.

આમ બન્ને નવલકથાના વિષયો શિક્ષણથી તદ્દન ભિન્ન હોવા છતાં જે કેટલાક પાત્ર અને પરિસ્થિતિ દર્શાવ્યા છે તે શૈક્ષણિક સંસ્થાની છબી દર્શાવવા મદદરૂપ

થાય છે. વાસ્તવિક લાગે છે. એવી જ રીતે ‘આરપાર’માં યોગેશ જોષી શૈક્ષણિક સંસ્થાના બાહ્ય વાતાવરણને દર્શાવી યુવાઓની રહેણી-કરણી અને વિચારશૈલી દર્શાવે છે.

આમ, આ નવલકથાઓમાં શૈક્ષણિક પરિવેશના અગત્યના મુદ્દા જેવા કે ‘આત્મહત્યા’, ‘શૈક્ષણિક પદ્ધતિ’, ‘કાર્યપ્રણાલી’, ‘શિક્ષક-અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા’ વગેરે વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહી શકતા નથી. નવલકથાઓની તુલના કરતા સમજાય છે કે શૈક્ષણિક સંસ્થા એક એવું માધ્યમ છે જ્યાં દરેક કાર્ય કરતા પાત્રની અગત્યની ભૂમિકા હોય છે. નિષ્ઠાથી કાર્ય કરનારાઓ પણ હોય છે અને અનુભવને ખપમાં લઈને કાર્ય પણ કેટલાક લોકો કરતા હોય છે. પરંતુ કંઈક આગવી વિચારસરણી ધરાવતા વ્યક્તિત્વ અન્યોથી અલગ ચોક્કસ પડે છે. અભ્યાસમાં આવરી લીધેલી મોટાભાગની નવલકથા આ વ્યક્તિવિશેષને રજૂ કરવામાં સફળ રહી છે. શૈક્ષણિક સંસ્થા અને બાહ્ય વાતાવરણને દર્શાવતી નવલકથામાં પણ શૈક્ષણિક પરિવેશ છે એમ કહી શકાય.

શિક્ષણજગતમાં પ્રવેશેલાં કેટલાંક દૂષણોને વાસ્તવની ભોંય પરથી આલેખતી નવલકથાઓ ‘સૂકી ધરતી સૂકા હોઠ’, ‘આવૃત્ત’, ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’, ‘રાગ દરબારી’, ‘પરિશિષ્ટ’, ‘બનગરવાડી’, ‘કોશેટો’, ‘વસમીવેળા’, ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’ વગેરે વાસ્તવની નક્કર ભોંય પરથી વર્ણવતી કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખનીય છે. આ બધી નવલકથાઓ એના વસ્તુને લીધે અને સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવતી હોવાથી આજે પણ પ્રસ્તુત છે.

•